

İSLAM ÖNCESİ “ORTADOĞU” İNANÇLARINDA GÖĞE YÜKSELİŞ ANLATILARI VE İSLÂM'DA Mİ'RAC: İSLÂM GELENEĞİNDEKİ Mİ'RAC ANLATISININ ÖZGÜNLÜĞÜ MESELESİ

Mehmet BOZKURT*

ÖZ: Kur'an'da detaylarına temas edilmeden anılan İsrâ olayı dışında Hz. Muhammed (S.A.V.)'in fiziken göğe yükseltildiğini gösteren açık bir ifade bulunmamaktadır. Ancak rivayet literatürüne göre Hz. Peygamber aynı gece fizikî bedeniyle göğe de yükseltilerek olağanüstü bir yolculuk yapmıştır. Rivayetlere dayalı geleneksel anlatının bu kısımları İslâm öncesi çeşitli Ortadoğu inançlarında geniş bir yer tutan göğe yükseliş anlatılarıyla bazı benzerlikler göstermektedir. Çalışmamızın esas amacı geleneksel anlatımdaki Mi'rac hadisesinin İslâm öncesi bu miras karşısındaki özgünlüğü hakkında bir değerlendirmede bulunmaktır. Bir başka ifade ile bir adaptasyon sürecinin söz konusu olup olmadığını tartışmaktır. Ulaştığımız netice, İsrâ hadisesi etrafında olayın özgün bir yönü varsa da Hz. Peygamber'in fizikî bedeniyle göğe yükseltilmesi ve bu yükseliş esnasında kullandığı vasıtalar hakkındaki detaylarda İslâm öncesi göğe yükseliş anlatılarından bazı unsurların anlatıya adapte edilmiş olabileceğidir. Çalışma kapsamında öncelikle Kur'an'da, hadislerde ve tefsirler ile tarih kitapları gibi çeşitli klasik kaynaklarda olayın nasıl yer aldığını aktarmaya çalıştık. İkinci bölümde Ortadoğu coğrafyası öncelenecek İslâm öncesi farklı dini sistemlerdeki göğe yükseliş tasavvurları hakkında genel bir tablo çizmeye gayret ettik. Üçüncü bölümde ise İslâm öncesi kültürel mirasın Müslüman kültüre karışmasını ifade eden İsrâiliyat meselesi üzerinde durduktan sonra tüm bunlara dayanarak İslâm geleneğindeki Mi'rac hadisesinin özgünlüğü hakkında bir değerlendirme denemesinde bulunduk.

ANAHTAR KELİMELER: İsrâ, Mi'rac, Göğe Yükseliş Motifi, Hz. Muhammed, İsrâiliyat, Etkileşim.

Miraj in Islam and Narratives of Ascension in pre-Islamic “Middle Eastern” Beliefs: The Question of the Authenticity of the Islamic Tradition of Miraj

ABSTRACT: The Qur'an is clear in its narration of the Night Journey, al-Isra, however, no explicit mention of the physical ascent to the heavens is made. Conversely, according to the hadith narrative, the Prophet made a second extraordinary journey — ascending with his physical body to the heavens on the same night. This part of the tradition show some similarities with the ascension narratives that had a significant place in various pre-Islamic “Middle

* Araştırma Görevlisi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hacettepe Üniversitesi, Ankara/Türkiye, mehmet.bozkurt@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7333-1175.

Eastern” beliefs. The main purpose of this study is to evaluate the originality of the Miraj (Ascension) event in the hadith narrative against this pre-Islamic heritage. In other words, the paper will discuss whether or not there has been a process of adaptation. The conclusions reached show that although the event involves unique aspects to the Isra incident, some elements from the pre-Islamic ascension narratives may have been adapted to the narrative in terms of its details of the Prophet’s ascension to the sky with his physical body and the means he used during this ascension. The paper initially attempts to convey how the event took place in the Qur’an, hadiths and various classical sources such as tafsir (exegesis), and books of history. The second part will draw a general picture about the conceptions of ascension in different pre-Islamic religious systems by prioritizing the geography of the “Middle East”. The third part focuses on the Isra’iliyyat traditions, which show the mixing of the pre-Islamic cultural heritage with the Muslim culture, and then attempts to evaluate the authenticity of the episode of Miraj within the Islamic tradition.

KEYWORDS: Isra, Miraj, Ascension, Prophet Muhammad, Isra’iliyyat, Interaction.

GİRİŞ

Geleneksel anlatıya göre Hz. Muhammed, bir gece Kâbe yakınlarında uyku ile uyanıklık hali arasındayken melek Cebrail beraberinde binek hayvanı Burak ile yanına gelmiştir. Kalbinin çıkarılıp yıkanması akabinde Hz. Peygamber Burak’a bindirilmiş ve gece yolculuğu yani Arapça İsrâ başlamış, Mescid-i Haram’dan Mescid-i Aksâ’nın bulunduğu Kudüs’e götürülmüştür. Önceki peygamberlere namaz kıldırması gibi burada geçen bazı olaylardan sonra Hz. Peygamber, Cebrail ile Kudüs’ten semâvî yani ilahî âleme yükselmiştir. O, burada önceki peygamberleri, kabzedilen ruhları, cenneti, cehennemi ve hatta bazı yorumculara göre bizzat Allah’ı görmüştür. Müminler için farz olarak beş vakit namaz ibadeti burada kendisine bildirilmiş, ardından da tekrar Mekke’ye dönmüştür. Aslında İsrâ Mekke’den Kudüs’e yolculuk, Mi’rac ise Kudüs’ten ilahî âleme yükselişi ifade etmekteyse de zamanla Mi’rac tabiri her ikisini de kapsar hale gelmiştir. İç içe geçen İsrâ ve Mi’rac hadiselerinin bu tasviri İslâm’ın en başta gelen kaynağı Kur’an’da bu derece tafsilatla anlatılmamıştır. Bu genel anlatıyı veren malzeme Hz. Peygamber’in söz, hal, bir olay karşısındaki tavır veya çeşitli kimselerin onunla ilgili hatıralarını nakleden hadis literatüründe bulunur. Aralarında çok sayıda farklılık barındıran çeşitli rivayetlerde anlatı çok zengin detaylar ihtiva etmektedir.

Bu çalışmada, Mi’rac hadisesinin kısa bir özetini vermekle beraber detaylı bir tasvire veya olayın farklı açılardan mahiyetini ortaya koymaya yönelik kapsamlı bir tartışmaya girmeyeceğiz. Özellikle hadis kaynakları noktasında çoğunlukla ikincil kaynaklar üzerinden ilerlediğimiz bu mütevazı incelemede amacımız Müslüman kültürdeki Mi’rac anlatılarının orijinalliği hakkında ulaştığımız bazı düşünceleri - altını çizerek belirtelim ki katiyet iddiasında bulunmadan- paylaşmaktır. Temel hareket noktamız şu tip sorulardır: İslâm’ın doğduğu ve yayıldığı Ortadoğu gibi birçok dinin neşet ettiği bir coğrafyada Mi’rac hadisesine benzer göğe yükseliş

anlatıları var mıydı? Eğer varsa bu anlatılar, zaman içinde bütün Ortadoğu coğrafyası ve halkları Müslümanların yönetimine girdikten ve hızlı bir İslâmlaşma süreci başladıktan sonra bu dinin özellikle yeni müntesipleri tarafından bilerek veya bilmeyerek İslâmî bir cila altında Müslüman kültürdeki İsrâ-Mi'rac hadisesinin anlatımına dâhil edilmiş midir? Ulaştığımız netice İsrâ-Mi'rac hadisesinin Müslümanlar için inanç itibarıyla kendine has İslâmî bir yönü olmakla beraber Ortadoğu'nun eski mitoloji, din ve söylencelerindeki göğe yükseliş motiflerinin zaman içerisinde detayları doldurmak suretiyle Mi'rac anlatılarına dâhil edilmiş -tekrar altını çizelim- olabileceğidir.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde öncelikle İsrâ ve Mi'rac kelimelerinin lügat ve ıstılah anlamlarına değinecek, akabinde Kur'an-ı Kerim'de, hadislerde ve tefsirler ile kronikler gibi klasik kaynaklarda Mi'rac hadisesinin nasıl anlatıldığını detaylardaki bazı ihtilaflara kısaca temas ederek sunacağız. İkinci bölümde mümkün merteye Ortadoğu coğrafyasının dışına çıkmamaya gayret ederek İslâm öncesi kültürlerdeki çeşitli göğe yükseliş anlatılarına göz atacağız. Bu bölümde eksiksiz bir tasvir iddiasında olmadığımızı baştan belirtelim. Amacımız çeşitli incelemelerden yararlanarak sadece genel bir tablo çizmektir. Üçüncü bölümde Müslümanların kadim Ortadoğu halkları başta olmak üzere etkileşim içerisine girdikleri çeşitli topluluklardan aldıkları eski mit ve söylencelerin Müslüman kültüre eklenmesini ifade eden İsrâiliyat meselesine değinerek nihayetinde esas amacımız olan İslâm inancındaki Mi'rac hadisesinin orijinalliğine yönelik değerlendirmelerimizi paylaşacağız.

1. İSLÂM İNANÇ VE KÜLTÜRÜNDE İSRÂ VE MİRAC

1.1. İsrâ ve Mi'rac'ın Tanımları

İsrâ ve Mi'rac aslında aynı şey değildir. Geleneksel anlatımda ikisi aynı gece gerçekleştiği iddia edildiği için İsrâ kavramı da zamanla Mi'rac'ın kapsamına girmiştir. İsrâ, Arapça'da gece yürüyüşü anlamına gelen الإِسْرَاءُ sözcüğünün kökü olan أُسْرِيَ fiilinden gelmektedir. أُسْرِيَ، أُسْرِيَ، fiilleri “gece yolcuğu yapmak, geceleyin yola çıkmak” anlamlarına gelir. İstılahta ise bir gece Hz. Peygamber'in Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksâ'ya yaptığı yolculuğu ifade eder (Tatlı 2000: 11). Mi'rac ise “yukarı çıkmak, yükselmek” anlamındaki عَرَجَ fiil kökünden türetilmiştir. Lügatte “Yükselme aleti ve merdiven” istılahta ise Hz. Peygamber'in Mescid-i Aksâ'dan ilahî âleme yükseltilmesi manasına gelmektedir (Tatlı 2000: 11).

1.2. Kur'an'da Mi'rac

Kur'an'da mi'rac kelimesi geçmezken İsrâ suresinin ilk âyetinde gece yürüyüşünü ifade etmek için isrâ kelimesi fiil halinde kullanılmıştır. Çeşitli âlimlerce Kur'an-ı Kerim'de Mi'rac hadisesine değinildiği düşünülen âyetler şunlardır:

Kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescid-i Haram'dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksâ'ya götüren Allah'ın şanı yücedir. Hiç şüphesiz o, hakkıyla iştirakdir, hakkıyla görendir (İsrâ 17/1).¹

Hani sana, "Muhakkak Rabbin, insanları çepeçevre kuşatmıştır" demiştik. Sana gösterdiğimiz o rüyayı da, Kur'an'da lanetlenmiş bulunan o ağacı da sırf insanları sınamak için vesile yaptık. Biz onları korkutuyoruz. Fakat bu, sadece onların büyük azgınlıklarını (daha da) artırdı (İsrâ 17/60).

(Kur'an'ı) ona, üstün güçlere sahip, muhteşem görünümlü (Cebrail) öğretti. O, en yüksek ufukta bulunuyorken (aslî sûretine girip) doğruldu. Sonra (ona) yaklaştı derken sarkıp daha da yakın oldu. (Peygambere olan mesafesi) iki yay aralığı kadar, yahut daha az oldu. Böylece Allah kuluna vahyedeceğini vahyetti. Kalp, (gözün) gördüğünü yalanlamadı. (Şimdi siz) gördüğü şey hakkında onunla tartışıyor musunuz? Andolsun ki, o, Cebrail'i bir başka inişte daha (aslî suretiyle) görmüştü. Sidretü'l-Müntehâ'nın yanında. Me'vâ cenneti onun (Sidre'nin) yanındadır. O zaman Sidre'yi kaplayan kaplamıştı. Göz (gördüğünden) şaşmadı ve (onu) aşmadı. Andolsun, o, Rabbinin en büyük alametlerinden bir kısmını gördü (Necm 53/5-18).

İsrâ Suresi'nin 1. âyetinin İsrâ olayına değindiği kesindir ve üzerinde bir mutabakat vardır. Ancak aşağıda tartışılacağı için burada girmeyeceğimiz üzere diğer âyetlerin Mi'rac ile ilgisi ve yorumlanmaları üzerinde bir uzlaşma bulunmamaktadır.

1.3. Hadis ve Diğer Klasik Kaynaklarda Mi'rac

Genel mutabakata göre Kur'an-ı Kerim'de Mi'rac'a atıf yukarıdaki âyetlerle sınırlı iken hadis literatüründe Mi'rac hadisesiyle ilgili çok sayıda rivayet mevcuttur. Zaten giriş kısmında özetlediğimiz İsrâ ve Mi'rac'ın geleneksel anlatımları detaylarda tamamen rivayet literatürüne dayanmaktadır. Hepsinin aktarılması hem çalışmanın boyutlarını aşacağı hem de amacımız bakımından gereksiz olduğu için ilgili hadislerin hepsini elbette sıralamayacağız.² Bunun yerine çeşitli hadis ve ilahiyat kaynaklarında yer alan veya modern araştırmalarda nakledilen, çalışma hazırlanırken incelediğimiz hadisler üzerinden Mi'rac hadisesinin anlatımı özetlenecektir. Ancak öncelikle şu belirtilmelidir ki: İlgili hadislerin sayısı çok fazladır ve bu rivayetler arasında Mi'rac'ın tam olarak nerede, ne zaman başladığı, Hz. Peygamber'in Mi'rac'ta kullandığı vasıtalar, gittiği mekânlar ve Mi'rac esnasında gördüğü şeyler hakkında verilen bilgiler açısından birçok farklılıklar mevcuttur. Buna göre Mi'rac anlatımları iki temel versiyona bölünebilir.

Birincisine göre Hz. Peygamber Mescid-i Haram'dan Cebrail tarafından alınmış ve Kudüs'e uğranılmasına hiç değinilmeden direkt semâya yükseltilmiştir (Buhari 2009: c.1, 295-299; c.5, 216-222; c.6, 206-213).³ İkinci anlatıma göre ise Hz. Peygamber önce Mescid-i Haram'dan Kudüs'e götürülmüştür ve oradan semâya yükseltilmiştir (Tatlı 2000: 105-112; İbnü'l-Esir 2008: c.2, 37-42; İbn Kesir 1994: c.3, 169).⁴ Hadis rivayetlerinde ihtilafli olan bir diğer konu Mi'rac'ın ne zaman ve nerede başladığıdır. Buna göre Mi'rac'ın gerçekleştiği zaman olarak şu tarihler rivayet edilmiştir: 1. Mi'rac, Hz. Muhammed'e peygamberlik vazifesi verilmeden önce gerçekleşmiştir, 2. İsrâ, Hz. Muhammed'e peygamberlik vazifesinin verildiği sene gerçekleşmiştir, 3. Peygamberliğin beşinci yılında gerçekleşmiştir, 4. Peygamberliğin onuncu senesinde Recep ayının 27. Gecesi gerçekleşmiştir, 5.

Hicretten on altı ay önce yani peygamberlik vazifesinin on ikinci senesinde Ramazan ayında olmuştur, 6. Hicretten bir sene iki ay evvel peygamberliğin on üçüncü yılında Muharrem ayında olmuştur, 7. Hicretten bir sene önce yani peygamberliğin on üçüncü yılı Rebiulevvel ayında olmuştur (Gündüz, Ünal, Sarıkçıoğlu 1996: 91-92). En kabul gören tarih peygamberliğin onuncu yılının Recep ayının 27. gecesidir (Nor 2006: 12-16; Ağırakça 2014: 2; Yavuz 2005: 133).

Hz. Peygamber’in Mi’rac’a götürüldüğü yer Mescid-i Haram’dır. Bunda bütün rivayetler uyum içerisinde dirler. Fakat detayda yine farklılıklar vardır. Bunlara göre Hz. Peygamber kendi evinden (Buhari 2009: c.1, 297), Kabe’den (Gündüz vd. 1996: 92) veya Ümmi Hanî’nin evinden götürülmüştür (İbn Kesir 1994: c.3, 168).⁵ Ancak buradaki ihtilaf çözümler değildir. Çünkü Mekke’nin hepsi Mescid-i Haram kavramının içine girmektedir (Zemahşerî 2017: c.3, 1060-1062).

Rivayetlerin ortak yönlerini bir araya getirip farklılıkları belirterek Mi’rac hadisesi şu şekilde özetlenebilir: Bir gece Hz. Muhammed Mescid-i Haram’da uyku ile uyanıklık hali arasında iken, bazı rivayetlere göre melek Cebrail tek başına, bazılarında göre melek Mikail ile, bazılarında göre ise yanında iki kişiyle gelmiştir. Hz. Peygamber’in göğsü yarılmış kalbi zemzem suyu ile yıkanarak ilâhî yolculuk için hazırlanmıştır. Bundan sonra bazı rivayetlerde Hz. Peygamber olağanüstü binek hayvanı Burak’a bindirilerek, bazılarında ise Cebrail Hz. Peygamber’in elinden tutarak semâya yükseltmiştir. Yukarıda değinildiği üzere diğer rivayetlere göre ise önce Kudüs’e gidilmiştir. Orada Hz. Peygamber önceki peygamberlere namaz kıldırılmıştır. Kendisine içlerinde farklı içecekler olan iki kap sunulması akabinde Kudüs’ten semâya yükseliş gerçekleşmiştir. Göğre çıkış vasıtası olarak kullanılan Burak isimli olağanüstü bir hayvan, üstüne oturan ve göğre yükselen bir ağaç, bir mi’rac (merdiven) vb. konusunda rivayetler yine farklılaşır. Hz. Peygamber’in kullandığı vasıtalar ile ilgili farklı rivayetler bir arada düşünüldüğünde ya yolculuğun değişik aşamalarında farklı vasıtalar kullanmış olduğu veya her defasında farklı vasıtaların kullanıldığı birden çok mi’rac hadisesinin yaşandığı yorumu yapılmakta, yaygın görüşe göre birinci kanaatin kabul gördüğü belirtilmektedir (Gündüz vd. 1996: 105). Her halükârda Cebrail ve Hz. Muhammed semâya ulaşırlar. Yedi kat göğre geçerler. Hz. Peygamber birinci kat semâda Hz. Âdem’i, yedinci kat semâda ise Hz. İbrahim’i görür. Beytü’l-Ma’mûr denilen gökteki mescit de buradadır.⁶ Akabinde son sınır olan Sidretü’l-Müntehâ’ya gelinmiştir. Hz. Peygamber buradan dört nehir çıktığını müşahade eder. Bunlar su, süt, şarap ve bal nehirleridir. Yoluna devam eden Hz. Peygamber, Cebrail’i de geride bırakarak Allah’tan vahiy alır. Ardından cennet ve cehennemi görür ve nihayetinde yeryüzüne döner. Anlatı bu noktada yine farklılıklar içerir. Çünkü Kudüs’e dönüşte uğranıldığını söyleyen rivayetler de vardır (Hamidullah 1991: c. 139 vd.). En sonunda Hz. Peygamber başladığı yer olan Mekke’ye geri dönmüştür.⁷

Kur’an ve hadis literatüründe Mi’rac hadisesine dair yer alan veriler İslâm tarihi boyunca tefsirlerde ve Hz. Muhammed’in hayatının anlatıldığı siyer ve tarih kaynaklarında kullanılmıştır. Detaylı anlatımların verildiği bu eserlerde tafsilatın

dayandığı esas malzeme rivayet literatürüdür. Çeşitli dönemlerden müfessirler, Mi'rac ile alakalı olduğu iddia edilen âyetlere geldiklerinde hemen hepsi temelde hadis rivayetlerine dayanarak Mi'rac hadisesini genişçe ele almışlardır. Bazı yerlerde görüş ayrılıklarına düşmüşler ve temelde Mi'rac'ın ruhen mi bedenen mi gerçekleştiği ve Hz. Peygamber'in Allah'ı görüp görmediği gibi konuları tartışmışlardır.

Mi'rac hadisesi ile alakası herkesçe kesin olan İsrâ suresi'nin 1. âyetindeki Mescid-i Haram'ın neresi olduğu bellidir. Bu sebepten tefsir kaynaklarında Mescid-i Aksâ'nın neresi olduğu tartışılmıştır. Çoğunluk buranın Kudüs'teki Hz. Süleyman devrinde yapılan Beytül-Makdis olduğu fikrindedir. Mesela İbn Kesir bu kanaattedir (İbn Kesir 1991: c.9, 4602). Fahreddin er-Râzî, Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'teki mabed olduğuna dair âlimlerin mutabakatından bahseder (er-Râzî 1992: c.14, 389). Bazı müfessirlerce İsrâ suresinin Mi'rac ile ilgili olduğu iddia edilen bir diğer âyeti 60. âyettir. Buradaki "rüya" ifadesinden Hz. Peygamber'e Mescid-i Aksâ'ya götürüldüğü gece gösterilen âyetlerin kastedildiğini iddia edenler mevcuttur (er-Râzî 1992: c.14, 387). Ancak bunun İsrâ ve Mi'rac ile ilgili olmadığını, Bedir Savaşı veya Hudeybiye günü Hz. Peygamber'in gördüğü bir rüya olduğunu söyleyenler de vardır (Gündüz vd. 1996: 81). Necm suresinin ilgili âyetleri de çoğunlukla Mi'rac ile ilgili görülür (et-Taberî 1996: c.8, 36-40). Buna göre orada belirtilen Hz. Peygamber'in Cebrail'i ikinci kez görmesi Mi'rac esnasındadır (Yazır 2011: c.7, 313-334). Ancak bu görüşü savunanlar bazı güçlüklerle karşı karşıyadırlar. Necm Suresi peygamberliğin ilk yıllarında inmiştir. Oysa genel kabule göre Mi'rac hadisesi Mekke döneminin sonlarında gerçekleşmiştir. Bu sebepten ilgili âyetlerin Mi'rac'tan bahsetmesinin mümkün olmadığını iddia edenler vardır (Gündüz vd. 1996: 81-82).⁸ Ayrıca Necm suresindeki olayın peygamberliğin ilk sıralarında gerçekleştiği, Sidretü'l-Müntehâ'nın da gökte değil ilk vahyin geldiği Hira mağarası yakınlarında bir ağaç olduğu da iddia edilmektedir (Ateş 1995: c.5, 2546-2551).

Ulemâ arasında tartışılan bir diğer konu Mi'rac'ın ruhen mi yoksa hem ruhen hem de bedenen mi gerçekleştiğidir. Pek çok müfessir bedenen gerçekleştiği görüşündedirler (İbn Kesir 1991: c.9, 4650-4652; er-Râzî 1992: c.14, 393-395; Beydâvî 2013: c.3, 225; Mevdûdî 1986: c.3, 70) Ayrıca kimi müfessirler Mi'rac'ın aklen gerçekleşebileceği üstünde de durmuşlardır (İbn Kesir 1991: c.9, 4654; er-Râzî 1992: c.14, 390-395).

2.İSLÂM ÖNCESİ ORTADOĞU İNANÇLARINDA GÖĞE YÜKSELİŞ ANLATILARI

Dini sistemlerde asıl hakikat ve gerçek bilginin bulunduğu fizikötesi âlemle ilişki kurmak önemlidir ve inananlar için lazımdır. Bu bağlamda mi'rac yani yükseliş motifi de insanın doğaüstü yani fizikötesi âlem ile ilişki kurma yollarından bir tanesidir (Gündüz vd. 1996: 11-12). Bu kapsamda göğe yükselerek yaşayanların maddi dünyası ile fizikötesi âlem arasında irtibat kurmak en "iptidaisine" kadar pek çok dini sistemde mevcuttur (Bernhard 1951: 151). Eski inanç sistemlerinde dünyanın merkeze alındığı antik coğrafya bilgisine göre dünya evrenin

merkezindeydi. Cennet veya semâ yani tanrıların ikametgâhı ise gökтейdi (Culianu 1987: 435; Eliade 1958: 38-39).

Mi'rac yani yükseliş motifi kişinin kendi âleminde alınıp bir başka âleme, yeryüzü âleminde doğaüstü âleme çıkışıdır. *Dinlerde Yükseliş Motifleri* ismiyle Türkçe'de bu konuda ilk ve görebildiğimiz kadarıyla en yetkin ve kapsamlı çalışmayı yapmış olan Şinasi Gündüz ve arkadaşları dini tasavvurlarda insanlar âleminde metafizik âleme yükseliş ile ilgili dört motif sıralarlar: 1-Bedeninin ölümüyle ruhun ilâhî âlemlere yükselişi, 2- Yeryüzü hayatının sonunda bazı seçkin kişilerin ölüm tecrübesi tatmadan ilâhî âleme çıkarılması (Yahudi literatüründe Enoch (İdris) ve Elijah, klasik İslâm kaynaklarında Hz. İsa ve Hz. İdris) 3- Semâvî âlemden yeryüzüne inen ilâhî kurtarıcının geri ilâhî âleme yükselmesi ve 4.sü ele alınan mi'rac motifidir (Gündüz vd. 1996: 13-14). Aynı çalışmaya göre mi'rac tasavvurlarında göğe yükselen kişi beş aşamadan geçmektedir. Bunlardan birincisi yeryüzünden fizikötesi âleme yükseliştir. İkincisi yükseliş esnasında ve fizikötesi âlemlerde geçirilen tecrübelerdir. Üçüncü sırada fizikötesi âlemden kutsal mesajın alınması gelir. Dördüncü aşama tekrar yeryüzüne dönüştür. Son aşama ise alınan mesajın insanlara tebliğidir (Gündüz vd. 1996: 14-15). Dolayısıyla buradan anlaşılacağı üzere mi'rac kişinin yeryüzündeki hayatı devam ederken olur. Hz. Peygamber'in Mi'rac'ında da çeşitli inanç sistemlerindeki bu beş aşamanın hepsi vardır.

Mi'racta ulaşılabilecek hedef ilâhî âlemdeydi. Yukarıda değindiğimiz üzere burası gökтейdi. Bu sebeple dini geleneklerde yer alan mi'rac motiflerinde çoğu zaman göğe yükseliş söz konusudur (Gündüz vd. 1996: 14-15). Ancak mesela Hermetizm'de ilâhî âlem yer altında tasavvur edildiğinden göğe yükselme ile yeraltı âlemine inme özdeş tutulmuştur. Bu kapsamda Hermes Trismegistus'un ilâhî âleme seyahati yeraltındadır (Widengren 1950: 80-84) Bazı dini geleneklerde ise ilâhî âlem yedi veya daha fazla katmandan oluşur. Yahudi geleneğinde ve İslâm mi'rac motifinde bu semâlara yolculuk edilir (Culianu 1987: 439).

Mi'rac motiflerinin diğer bir ortak yönleri gerçekleşme şekillerinin birkaç farklı yöntemde olmasıdır. Bunlardan birisi ruhen yükseliştir. Beden yeryüzünde kalırken ruh ilâhî âleme gidip gelir. Diğer mi'rac şekli ise içe doğru yükseliştir. Burada kişinin kendi iç âleminde kendi kendini keşfetmesi söz konusudur. Bu tür yükselişi yaşayan kişiler semâvî âlemleri kendi ruhî derinliklerinde bulurlar (Gündüz vd. 1996: 17-19). Yogizm, mistisizm ve tasavvufta mi'racın bu şekli görülür (Culianu 1987: 435). Üçüncü mi'rac şekli ise hem ruhen hem de bedenen yükseliştir. Yükseliş öncesi, mi'rac tecrübesini yaşayacak kişinin bedeninin rivayet literatüründe Hz. Peygamber için de iddia edildiği gibi genellikle ilâhî varlıklarca yıkanarak hazırlanması örnekleri vardır. Böylelikle beden arındırılmış olur (Gündüz vd. 1996: 20). Mesela Samaritan literatüründe yer alan bir anlatıma göre Hz. Musa Tanrı'dan ilâhî öğretiyi almak üzere yedinci kat semâyâ yükselmeden önce meleklerin çadırında yıkanmış ve verdikleri ekmeği yemiştir (Widengren 1950: 46) ki bu Mi'rac öncesi Hz. Peygamber'in kalbinin zemzem suyuyla yıkanmasıyla bir benzerlik

göstermektedir. Bir diğer benzerlik ise rivayete göre Hz. Peygamber'in gördüğü Sidretü'l-Müntehâ'dan çıkan dört nehre benzer şekilde, Hz. Musa'nın mi'racta iken gördüğü cennetteki hayat ağacının altından çıkıp dört kola ayrılan ve bir kolundan bal, birinden şarap, birinden süt ve birinden de balsam akan nehirdir (Widengren 1950: 40-41).⁹

Ortadoğu bölgesi dâhil eski inanç sistemlerindeki mi'rac motiflerinin aşağı yukarı hepsinde görülen diğer bir benzerlik yükseliş vasıtalarıdır. Bunlar çoğunlukla merdiven, ağaç, ip, bulut, dağ, bir binek hayvanı vb.'dir (Gündüz vd. 1996: 20-21; Culianu 1987: 435). Bu vasitalardan en öne çıkanı merdivendir. Merdiven ile yeryüzünden semâvî âleme ulaşılabilmesine inanılır. Mesela Sabiilik ve Maniheizm'de merdiven fizikötesi âleme geçerken kullanılan bir vasıta. Sabii kutsal metinlerinde geçen "sumbilta" bu çeşit bir vasıta (Böwering 1987: 552; Gündüz vd. 1996: 21-22). Mitraizm'deki inisiyasyon merasimlerinde yedi kat göğe yükselişi temsil için yedi basamaklı bir merdiven kullanılmaktadır (Eliade 1958: 104-105). Antik Mısır'daki inanca göre de gerek tanrı Ra gerekse ölümler yerden göğe çıkmak için bir merdiven kullanılmaktadırlar. Eski Mısır'ın ölümler kitabında "tanrıları görmem için bu merdiven yere koyulmuştur" veya "Tanrıları onun için bir merdiven yaptılar; böylece o bunu kullanarak göğe yükselebilir" tarzı ifadeler yer almaktadır (Eliade 1958: 102-103). Eliade'nin belirttiğine göre bir ip, merdiven veya ağaç vasıtasıyla göğe yükselme fikri beş kıtaya yayılmış çok rastlanan bir motiftir (Eliade 1958: 103). İslâm öncesi Ortadoğu inançlarının belki en önemlisi olan Yahudi-Hristiyan geleneğinde de merdiven, Eski Ahit'te Hz. Yakub'un rüyasında gördüğü üzere yeryüzünden göğe çıkışı için bir vasıta (Kitab-ı Mukaddes/Tekvin 28: 10-14 2015: 28; Graves ve Patai 2013: 293-297) Hz. Peygamber'in Mi'rac'ını anlatan farklı rivayetlerde görebildiğimiz kadarıyla ip hariç tüm bu vasıtalar kullanılmıştır.

Tüm bunlar dışında herhangi bir vasıta olmadan gerçekleşen yükseliş örnekleri de vardır. Bu durumda, bazı rivayetlerde Burak'ın adı geçmeksizin Hz. Peygamber'in Cebrail ile yola çıkmasında olduğu gibi göğe çıkarılan kişi çoğu zaman bir melek tarafından yükseltilir (Gündüz vd. 1996: 23-24). Mesela Yahudi geleneğine göre Hz. İdris iki melekle yedi kat semâya yükseltilirken sonraki dönem Yahudi literatürü arasında yer alan *Apocalypse of Abraham*'a göre Hz. İbrahim gene bir melek tarafından ilâhî âleme yükseltilir (Gündüz vd. 1996: 24). Hristiyan geleneğinde ise Pavlus'un mi'racı ünlüdür. Nag Hammadi metinleri arasında bulunan *The Apocalypse of Paul*'a göre Pavlus Kudüs yakınlarındaki Jericho dağından bir melek tarafından alınarak çeşitli şeylere şahit olacağı onuncu kat semâyaya kadar çıkartılmıştır ("The Apocalypse of Paul" içinde *Nag Hammadi Library in English* 1990: 257-259; Gündüz 2014: 29). Bazı tasavvurlarda vecd halindeyken kişinin ruhu gene herhangi bir vasıta olmaksızın fizikötesi âlemlere yükselebilmektedir (Gündüz vd. 1996: 24-25). Buna örnek olarak Antik Yunan'daki iatromantisler verilmektedir (Culianu 1987: 436).¹⁰

Yükseliş motiflerinde ilâhî âleme yükselirken kullanılan vasıtalar arasında Burak tarzı bir binek hayvanına çalışma kapsamında incelediğimiz eserlerde

rastlamadığımızı belirtelim. Ancak J. Horovitz ve B. Carra De Vaux, Burak’ın Hz. İbrahim’in bineği olduğunu söylerler. Horovitz’e göre Burak, Tekvin 22:3’te geçen Hz. İbrahim’in bindiği eşek ve Çıkış 4:20’de Zippora ve oğullarının üstünde oldukları hayvandır. Fakat Kitab-ı Mukaddes’in ilgili yerlerini incelediğimiz kadarıyla buralarda bahis konusu olan olağanüstü bir binek değildir (Horovitz 1979: 345; B. Carra De Vaux 1979: 804; *Kitab-ı Mukaddes* 2015: 20, 59). Öte yandan bazı rivayetlerde Hz. İbrahim Mekke’ye giderken Burak’a veya Cebrail’in cennetten getirdiği başka bir hayvana binmiştir (Firestone 1990: 78). İbn İshak’ın naklettiği bir rivayette Hz. İbrahim Mekke’deki Hz. İsmail ve Hacer’i ziyaret için Burak ile sabah Suriye’den yola çıkmış ve akşam vaktine geri dönebilmiştir (Firestone 1990: 117). R. Firestone’un aktardığına göre Burak ile ilgili ulaşılabilir en eski kayıt onu Hz. İbrahim ile bağlantılı olarak anan Basralı şair el-Accâc’ın (ö. 715) bir şiirindedir. Aynı araştırmacı fizik sınırlarını aşarak mesafeler kat eden bu olağanüstü binek ile ilgili anlatıların kaynağının “güçlü bir binicilik kültürünün” görüldüğünü söylediği İslâm öncesi Arabistan olabileceği iddiasında bulunur (Firestone 1990: 208).

Mi’rac tasavvurlarında yükselişe nail olan kişiler sıradan insanlar değildir. Bunlar peygamberler, din kurucuları, ilâhî âlemlerle irtibat içerisinde bulunan tanrı-krallar gibi seçkin kimselerdir. Mi’rac motiflerinde bu kişilerin yükseltilmesindeki temel amaç bu seçkin insanlara Tanrı tarafından ilâhî emir ve düsturların verilmesidir. Onlar aldıkları bu buyrukları diğer insanlara tebliğ etmekle görevlendirilirler. Örneğin bir rivayete göre Mani ilâhî buyrukları almak için bir yıllığına cemaatinden ayrılıp göğe yükselmiştir. Sâbiî geleneğine göre mi’raca çıkan Dinanukht burada aldığı ilâhî öğretilerle yeryüzüne dönmüştür (Gündüz vd. 1996: 27-28).

Yükseliş motiflerinde göğe yükseltilen kişilerin mi’rac esnasında gördükleri arasında da benzerlikler vardır. Önceden ilâhî âleme yükselmiş ataların ruhlarının, dost ve arkadaşların mi’rac esnasında görülmesi önemli bir motiftir (Gündüz vd. 1996: 34). Nitekim Hz. Peygamber’in Mi’rac esnasında önceki peygamberlerle karşılaşmasına dair rivayetlere yukarıda temas edilmişti. Mesela Pavlus, Jericho dağından göğe yükseldiği zaman orada havari arkadaşlarının ruhları ile görüşmüş ve selamlaşmıştır (“The Apocalypse of Paul” 1990: 257-259). Hz. Peygamber’in kendi Mi’rac’ında tecrübe ettiği üzere mi’rac esnasında temaşa edilen bir diğer durum cennet, cehennem ve yargılanan ruhlardır. Mesela Maniheizt Köln Kodeksine göre Hz. İdris mi’raca yükseldiğinde ona, inananların kalacakları mükâfat yerleri ile inançsızların gidecekleri mücazât yerleri gösterilmiştir (Gündüz vd. 1996: 34-35). Mi’rac tasavvurlarında göğe yükseltilen kişinin nail olduğu en önemli tecrübe ise Tanrı veya tanrıların görülmesidir (Gündüz vd. 1996: 37). Eski Mezopotamya kültüründe kral adaylarının krallığa atanmak için ilâhî âlemdeki tanrılar meclisine katıldıklarına inanılırdı. Mesela Tanrı Şamaş, Sippar kralı Enmeduranki’yi krallığa atamak için ilâhî âlemde bulunan tanrılar meclisine çağırmıştır (Widengren 1950: 7-8). Mircea Eliade, daha sonra Ortadoğu coğrafyasındaki inanç sistemlerinde görülecek olan tüm mi’rac motiflerinin kaynağının Eski Mezopotamya olduğu iddiasındadır (Eliade 1988: 70). Geo Widengren’in Yahudi literatüründen çeşitli metinlerden aktardığı üzere Hz. Musa

ve Hezekiel gibi isimler yedinci kat semâya yükseltilmiş ve orada Tanrı'yı görüp onunla konuşmuşlardır (Widengren 1950: 31-32, 40).

Ural-Altay halklarında, Okyanusya, Kuzey ve Güney Amerika gibi dünyanın çeşitli yerlerinde de rastlanan mi'rac yani yükselme motifi (Eliade 1958: 102-107) görüldüğü üzere Ortadoğu coğrafyasının İslâm öncesi farklı inanç sistemlerinde geniş bir yere sahiptir. Kur'an-ı Kerim'deki bazı ifadelerden Hz. Peygamber'in muhatap olduğu Hicaz politeizminin mensuplarının da göğe yükseliş tasavvurlarından haberdar oldukları anlaşılmaktadır. Zaten bu insanlar Kur'an'daki kıssalar hakkında fikir sahibidirler ve anlatılanlar onlara göre "esâtîrül-evvelîn"dir (Nahl 16/24). Hz. Peygamber'in İslâm'a davetini kabul etmek için -muhtemelen Hicaz'daki Ehl-i kitap mensupları aracılığıyla haberdar oldukları üzere tıpkı İbrânî peygamberleri gibi- onun göğe çıkıp bir kitap getirmesini istemektedirler (İsrâ 17/93). Fahreddin er-Râzî'ye göre âyette geçen تَرْفَى فِي السَّمَاءِ ibaresindeki "semâya" ifadesi aslında "semânın merdivenlerine" manasına kullanılmıştır. Zira "... bundan muzaf olan (merdivenler) hazfedilmiştir. Nitekim Arapça 'da رَفَى السَّمَاءَ (Merdivene çıktı) ... "denilmektedir (er-Râzî 1993: c., 65). Eğer âyetin ilgili kısmına Râzî'nin yaptığı şekilde mana vermek yanlış değilse bu bilgi yukarıda çeşitli örneklerini sıraladığımız üzere Ortadoğu'nun muhtelif inanç sistemlerindeki merdivenle göğe çıkma motifinin de Hicaz Araplarına yabancı olmadığını göstermektedir.

Araplar dâhil bölge halklarının hafızasında bulunan tüm bu göğe yükseliş anlatıları ve ilgili motifler, Hz. Peygamber'den sonraki daha ilk iki halife döneminde Ortadoğu büyük oranda İslâm hâkimiyetine girdikten ve halk hızla İslâmlaşmaya başladıktan sonra tamamen unutulmuş mudur? Yoksa bilerek veya bilmeyerek sosyolojik bir süreç sonucu İslâm kültürüne eklemlenmiş midir?

3.İSLÂM GELENEĞİNDEKİ MİRAC HADİSESİNİN ÖZGÜNLÜĞÜ

Dini sistemlerdeki inanç, çeşitli ritüel ve uygulamaların birbirinden etkilenmesi ve zamanla bazı yüzer motiflerin ortaya çıkması, yeni bir senteze ulaşılması dinler tarihinde yaygın bir olgudur. Bu sebepten, Kur'an'da yazılı olup Hz. Peygamber tarafından uygulanarak hayata geçirilen İslâmiyet'in temel inanç, ibadet, ahlak ve muamelat kuralları dışında dinin özünde olmayan çeşitli unsurlar, İslâm dini geleneği içerisine de zamanla karışmıştır. Bu, sadece günümüzde dillendirilen bir husus değildir. Klasik dönemden itibaren pek çok İslâm âlimi de durumun farkındadır. İslâm inanç ve kültürüne eklemlenen farklı inanç sistemlerinin bu kalıntılarına İslâmî terminolojide İsrâiliyat denilmektedir (Hatiboğlu 2001: 195; Cerrahoğlu 1988: c.1, 120; Zehebi 2011: 27 vd.). Kelime Müslüman kültüre sadece Yahudi geleneğinden gelen öğeleri nitelemek için kullanılıyor gibisinden bir izlenim verse de aslında başta Orta Doğu olmak üzere İslâm'ın yayıldığı bütün bölgelerdeki dini sistemlerden İslâm geleneğine geçmiş her türlü inanç ve mitolojik öğeyi karşılamaktadır. Ahmet Yaşar Ocak bu konuya odaklanan bir makalesinde "İslâm Mitolojisi" tabirini kullanmakta ve şu dikkat çekici tanımı yapmaktadır:

Hemen belirtelim ki, bu terimin ilk kelimesi olan "İslâm"dan kasıt şüphe yok ki, Kur'an-ı Kerim'de yazılı olup, Peygamber'in tebliğ edip hayata geçirdiği, İslâm'ın

ana inanç, ibadet, ahlak ve muamelat kurallarından oluşan çerçevesi, kısaca bizatihi İslâm dini değil, fakat Peygamber'in vefatı sonucu onun kişisel karizmasının ortadan kalkmasının ardından, eski kavmî zihniyetlerin yeniden devreye girmesiyle başlayan tarihsel süreç içinde oluşan İslâm anlayışı ve bu anlayışın yarattığı kültürdür. O halde bu terimle kastettiğimiz, “İslâm'ın yayılmaya başladığı ilk dönemlerden itibaren, başta Arap yarımadası Arapları olmak üzere, İslâm idaresine dâhil olan muhtelif halkların kültürlerinden değişik yollar ve vesilelerle İslâm kültürüne geçen, ama İslâmî renk ve kalıplarla yeniden üretilerek benimsenen, özümşenen; İslâm içerisinde yayılıp- tabir caizse- “İslâmileşen” dolayısıyla muhtelif İslâm ilâhîyat kaynaklarında yer bularak halk arasında inanç unsuruna dönüşen, edebiyat ve sanat ürünlerine konu veya ilham kaynağı olan “mitolojiler bütünüdür”. Başka bir ifadeyle “İslâm mitolojisi” dediğimiz şey, tarihsel süreç içerisinde onun inanç esaslarına eklenen mitolojik dinî unsurlar bütünüdür (Ocak 2009: 138).

Bizce İsrâiliyat kavramından anlaşılması gereken işte tam olarak budur. İslâm geleneğine ilk devirlerden itibaren girmeye başlayan İsrâiliyat, sonraki dönemlerde Ehl-i kitaptan çok sayıda kimsenin Müslüman olmasıyla geniş boyutlara ulaşmıştır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlar Kur'an'da kısa ve kapalı bir şekilde zikredilen kıssaların etrafındaki boşluğu detaylandırmak için kitap ehline daha çok müracaat etmeye başlamışlardır (Cerrahoğlu 1988: c.1, 121). Böylece temelde Eski Ahit'te yer alan Yahudi-Hristiyan geleneğindeki peygamber kıssalarının detayları Kur'an tefsirlerine konmaya başlamıştır.

Arap yarımadasında yaşayan Müslüman olmuş Arap kökenli Yahudi ve Hristiyanlar pek çok eski inanç ve kültür unsurunu hafızalarında korumaktaydılar. Özellikle Kâ'b el-Ahbâr¹¹ ve Vehb b. Münebbih¹² gibi isimlerin bu türdeki birikimlerini çeşitli rivayetler aracılığıyla naklettikleri iyi bilinen bir husustur. Ayrıca muhtemelen mühtedi kökenli bazı râvilerin çeşitli mitolojik unsurlar barındıran rivayetleri inanılabilirliklerini temin maksadıyla hadis metinleri halinde Abdullah b. Abbas, Übeyy b. Kâ'b ve Saîd b. Cübeyr gibi meşhur sahâbîlere atfen rivayet ettikleri ifade edilir. Müthiş bir ezber gücüne istinat eden şifâhî bir kültürle geleneklerini aktaran Hicaz Araplarının hafızalarında muhafaza edilen bu rivayetler, sonraki dönemde Müslüman halklar arasında inanç referansları haline geldiği gibi tefsir ve hadis kaynaklarında kendilerine yer bulmuşlardır (Ocak 2009: 158).

İsrâiliyat yerine kullandığı “İslâm mitolojisi” tabirine temas ettiğimiz Ocak, aynı makalesinde İslâm öncesi çeşitli inançların İslâm geleneğine giriş kanalları arasında kendiliğinden işleyen sosyolojik bir sürece de dikkat çeker. Yazarın çok haklı olarak altını çizdiği üzere zaman ve mekân boyutunda çok uzun bir sürece yayılan bu meseleyi her zaman yüzde yüz ampirik verilere dayalı olarak çözmek imkansızdır ve böyle bir beklentiye girilmemelidir. Ancak duruma göre kısmen ampirik veriler, kısmen mukayese yöntemi ile meseleyi belli bir noktaya getirmek mümkün olabilir (Ocak 2009: 156-157). Esasında bizim bu çalışmada yapmaya çalıştığımız şey de budur. Zikrettiğimiz sosyolojik boyuttan kastımız şudur: Öyle veya böyle İslâm dairesine giren çeşitli Ortadoğu halklarına mensup insanlar eski kültürlerinin izlerini doğal olarak birdenbire kaybetmemişler, Müslüman olduktan

sonra da bunları bilinçaltılarında belli bir dereceye kadar korumuşlardır. İslâmî kavram ve inanç unsurlarını zihniyetlerini şekillendiren bu kültürel kodlar aracılığıyla algılamış ve yorumlamışlardır. Ocak'a göre iyi bir İslâmî eğitim almış olanların bu mirası belli bir kontrol dairesinde kullandıkları tahmin edilebilirse de sıradan halk için bu durumun beklenmesi çok zordur.¹³ Erken devirlerden itibaren Müslüman ve gayrimüslim halkların etkileşim içerisinde olması ve aradaki ticari, sosyal ve kültürel münasebetlerle toplumlar arasında çeşitli inançlar "yüzer motifler" haline gelmiştir. İşte bu kanalla pek çok eski mitolojik inanç Müslüman kültüre ve daha önemlisi çeşitli ilâhîyat kaynaklarına İslâmî bir kisve altında karışmıştır (Ocak 2009: 156-158).

Tüm bu açıklamaları ve ikinci bölümde genel bir tablosunu çizmeye gayret ettiğimiz İslâm öncesi göğe yükseliş anlatılarını hatırdan tutarak meselenin en zor yerine gelecek olursak; İslâm geleneğindeki Mi'rac anlatısı hakkında ne söylenebilir? Başka bir ifade ile Müslüman kültürde Hz. Peygamber'in, İsrâ hadisesini yaşadığı aynı gece gerçekleştiği iddia edilen Mi'rac'ı hakkındaki anlatılar ne kadar orijinal ve özgündür? İslâm öncesi Ortadoğu inançlarında yaygın olarak rastlanan ve Hicaz Araplarınınca da az-çok bilinen göğe yükseliş motifleri ve anlatılar Kur'an'da tafsilatına girilmeyen bu hadiseye zamanla adapte mi edilmiştir? Yukarıda kısmen belirttiğimiz üzere bu sorulara kesin bir cevap veremeyiz. Zira bu İslâm öncesi miras, bir adaptasyon süreci ile geleneksel anlatıya ekleniyorsa bile bu durum zaman ve mekân açısından çok geniş bir boyutta gerçekleştiği için doğrudan ampirik verilerle ispatlanamaz. Burada yapabileceğimiz tek şey Ocak'ın ifade ettiği üzere elimizdeki verilerin mukayese ve tahlili ile tahminî bir yorumlamada bulunmaktır.

Öncelikle şu husus belirtilmelidir ki Kur'an'da İsrâ hadisesi üzerinden anıldığı gibi Hz. Muhammed -tam olarak hangi tarihte gerçekleştiği hakkında tartışmalar olsa da kuvvetli ihtimalle Hicret'ten kısa süre önce- bir gece Allah'ın kudreti dâhilinde mucizevî bir olay yaşamış ve bazı "âyetlere" şahit olmuştur. Bu noktada hiçbir Müslüman şüphe ve ihtilaf içerisinde değildir. Tafsilat ve mahiyeti net şekilde belli olmayan bu olay hakkındaki bu kısa anlatı Hz. Peygamber'in nail olduğu kabul edilen şahsî ve olağanüstü bir tecrübedir ve her şahsî tecrübede olduğu gibi bu haliyle özgündür. Ancak tartışmalar belirtildiği üzere hadisenin mahiyeti, mekânları ve zamanı gibi konular üzerinde başlamaktadır. Bundan sonra yapacağımız yorumların bu kapsamda olacağı hatırdan çıkarılmamalıdır.

İslâm inancının kendi iç çerçevesinden meseleye yaklaşacak olursak İslâmiyet yeni bir din değildir. Kendisinden başka bir tanrı olmayan Allah daha önce de meselenin özü itibarıyla aynı daveti yapan çeşitli peygamberler göndermiştir. Bunlardan, mesajın ilk muhatapları olan Hicaz Araplarının yaşadıkları coğrafya itibarıyla en azından isimlerini duymuş olabilecekleri bazıları Kur'an'da anılırken bir kısmının isim ve kıssaları anlatılmamıştır (Mü'min 23/78). Onunla dinin kemale erdiği, vahiy halkasının son ismi ise Hz. Muhammed'dir (Maide 5/3; Ahzab 33/40). Bu yönüyle İslâm aynı doğrultuda olan daha önceki ilâhî mesajı ve dinleri kabul

eder (Gündüz 2015: 31-33). İslâm'a göre Allah çeşitli zamanlarda insan topluluklarına peygamberler göndermişse de insanlar sık sık tek Tanrı'yı unutmuşlar veya onun yanında başka tanrılar edinmişlerdir. Bu noktada Kur'an'ın Allah'ın varlığının reddinden ziyade ona ortaklar koşma manasında “şirk” kavramı üzerinde daha bir önemle durduğunu ve reddettiğini ileri sürersek herhalde yanlış söylemiş olmayız. Nitekim dinler tarihi araştırmalarında zaman zaman öne çıkan çeşitli yaklaşımlar içerisinde pozitivist görüşe göre insanlar “ilkel” dini sistemlerden zamanla monoteizme ulaşmışlarken bir diğerine göre başlangıçta en “ilkel” kabilelerde bile, yaratan, her şeyi bilen, kâdir-i mutlak, yüce bir Tanrı'ya inanç mevcuttu. Ancak zamanla insanların dünyasına daha yakın tarım, bereket, ay, fırtına vb. şeylerle özdeşleştirilen daha güçsüz aracı tanrı ve tanrıçalar veya fayda-zarar verebilecek ata ve tabiat ruhlarının takdisi gibi çeşitli kültler ortaya çıkmış, tek Tanrı geri plana itilmiş veya unutulmuştur.¹⁴ İşte böyle bir yaklaşımla meseleye yaklaşıldığında İslâm öncesi inanç sistemleri ve mitlerde yer alan motifler ve hadiselerle İslâm geleneğindeki Mi'rac anlatısının detaylarındaki benzerlikler hiçbir sorun teşkil etmezler veya İslâmî Mi'rac anlatısının gerçekliğine şüphe düşürmezler. Çünkü Allah önceki bazı seçkin kullarına olduğu gibi şimdi de Hz. Peygamber'e mucizevî bir tecrübe yaşatmaktadır ve bazı benzerliklerin olması çok normal hatta beklenilecek bir durumdur. Ayrıca Müslümanlara göre bozulmuş da olsalar eski inançların içerisinde vahyin hakikatinden parçalar kalmış olabilir. Eski göğe yükseliş anlatılarındaki detaylar her ne kadar halk muhayyilesi ile süslenip esas mahiyetinden uzaklaşmış olsalar da içlerinde bir gerçeklik payı taşıyor olabilirler. Bu noktada aradaki benzerlikler, Hz. Peygamber'in Mi'rac'ının bilakis delili olabilirler.

Ancak elimizdeki malzemenin durumu ve kritiği kanaatimizce bu yoruma tam olarak izin vermemektedir. Hz. Peygamber'in özellikle fizikî olarak göğe yükselmesi ve kullanıldığı iddia edilen yükseliş vasıtaları hakkındaki tafsilatın coğrafya halklarının hafıza ve tahayyülünde hazır bulunan İslâm öncesi anlatılardan adapte edilerek yukarıda temas ettiğimiz İsrâiliyatın İslâm kültürüne giriş kanalları aracılığıyla İsrâ hadisesi etrafındaki özgün anlatıya zamanla eklenmiş olması ihtimal dâhilindedir. Zira mevcut veriler bu çıkarıma izin verdiği gibi İslâm öncesi anlatılardaki benzerlikler bu ihtimali bizce daha da olabilir kılmaktadır.

Altı çizilmelidir ki Kur'an âyetleri nazil oldukça sadece mana değil Hz. Peygamber'in ağzından çıktığı gibi lafzen de sayısız sahâbî tarafından ezberlenmiş ve yazıya geçirilmiştir (Hamidullah 2016: 41-52). Bu durum rivayet literatüründe söz konusu olan –çok tabii surette yaşadığı devir ve muhitin tesirinde idrak ve tahayyülü şekillenen ve buna göre hareket eden- insan unsurunun, manayı en ufak bir şekilde de olsa değiştirmesi ihtimalinin önüne geçmiştir. Oysa Kur'an dışı rivayetlerde aynı durum geçerli değildir. Gösterilen -meseleye detaylarıyla bakıldığında ortaya çıktığı üzere hiç kuşkusuz büyük bir samimiyete dayalı¹⁵- gayretlere rağmen bazı durumlarda rivayetler gerçek keyfiyeti tam anlamıyla yansıtmayan veya incelediğimiz bu konuda olduğu üzere ihtilaflar ihtiva eder bir

tarzda nakledilmiştir. Üstelik İsrâ-Mi'rac meselesinde olağanüstü bir durum söz konusu olduğundan hadisenin anlaşılıp aktarılmasında insan faktörü daha da öne çıkmış olmalıdır. Bu durum, aslında gene insan faktörü ile alakalı İsrâiliyat meselesi ve İslâm öncesi mirasın yukarıda temas ettiğimiz kanallarla Müslüman kültüre karışması hususuyla beraber düşünüldüğünde öyle sanıyoruz ki demek istediğimiz daha iyi anlaşılacaktır. Bizce bu hususlar anlatıdaki ihtilafların temel sebeplerindendir.

Bu kapsamda teferruatı anlatılmadan bir gece Hz. Peygamber'in Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksâ'ya götürüldüğü ve Allah'ın bazı âyetlerine mazhar kılındığı İsrâ hadisesine temas eden İsrâ suresinin ilk âyeti dışında, bazı yorumcularca hadise ile ilintili görülen diğer âyetler üzerinde bir mutabakat olmadığını hatırlayalım. Üstelik ilgili kısımda çok kısaca temas ettiğimiz üzere bu âyetleri hadise ile ilişkilendirerek aynı gece Hz. Peygamber'in fiziken göğe yükseldiğini söyleyenler âyetlerin içerik ve nüzulleri açısından bazı problemlerle karşı karşıyadırlar. Bu arada meseleyi belli bir noktaya getirmek açısından bizce çok ehemmiyetli bir husus daha vardır. Şinasi Gündüz ve arkadaşlarının dikkat çektikleri üzere İsrâ suresinin 93. âyeti Hz. Peygamber'in fiziken göğe çıktığı fikrinin aleyhine bir intiba uyandırmaktadır:

...yahut Allah'ı ve melekleri karşımıza getirmedikçe, yahut altından bir evin olmadıkça, ya da göğe çıkmadıkça sana asla inanmayacağız. Bize gökten okuyacağımız bir kitap indirmedikçe göğe çıktığına da inanacak değiliz." De ki: "Rabbimi tenzih ederim. Ben ancak resul olarak gönderilen bir beşerim.

Gündüz ve arkadaşlarına göre surenin başında Hz. Peygamber'in Mescid-i Haram'dan Mescid-i Aksâ'ya götürülmesinden ve yolculuk esnasında gösterilen temaşadan bahsedilmekte sonra ilgili âyete gelindiğinde ise Mekkelilerin kendisinden göğe çıkmasını ve üstüne bir de kitap getirmesini istedikleri belirtilmektedir.¹⁶ Bunun üzerine, Mescid-i Aksâ'ya götürülen Hz. Peygamber'in, yolculuğunun devamında göğe çıkarılmış olsaydı bunu gizlemeyip söyleyeceği ve oradan getirdiği şeyleri tebliğ edeceğinin hatıra geldiği yorumu yapılmaktadır ki bizce çok dikkat çekicidir (Gündüz vd. 1996: 82,87). Üstelik dikkat ettiğimiz kadarıyla klasik tefsirlerde Mi'rac anlatısıyla ilişkilendirilmeyen bu âyetin tefsirinde Hz. Peygamber'in bu mahiyette bir cevap verdiğini veya harekette bulunduğunu gösteren nakledilen bir rivayet de yoktur. İsrâ suresinin ilk âyetinin yorumunda rivayet literatürüne istinaden Mi'rac'ı tafsilatla anlatan pek çok müfessir bu âyete bu açıdan yaklaşmamıştır. Mesela İbn Kesir'e göre kavminin bu sefer de kendisine iman etmemesi üzerine Hz. Peygamber mahzun bir şekilde evine dönmüştür (İbn Kesir 1991: c.9, 4879). İlgili âyette Hz. Muhammed'e bu taleplere karşı peygamber olarak gönderilmiş bir beşer olduğu cevabını vermesi emredilmektedir. Bunların yanında rivayet literatüründe mesela Hz. Aişe'den rivayet edilen "Bu hadise bir rüya idi. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in bedeni oynamadı. Allah onu sadece ruhen götürdü, yürüttü" (er-Râzî 1992: c.14, 390; Zemahşerî 2017: c.3, 1064) şeklinde rivayetlerin de bulunması hesaba katıldığında özellikle Hz. Peygamber'in fizikî

olarak göğ'e yükselmesi ve kullanıldığı iddia edilen yükseliş vasıtaları gibi hususların anlatıya İslam öncesi mirastan adapte edilmiş olabileceği ihtimali artmaktadır.

SONUÇ

Geleneksel anlatıda İsrâ ve Mi'rac hadiselerinin aynı gece gerçekleştiği ve genel kabule göre Hz. Peygamber'in fizikî bedeniyile Kudüs'ten göğ'e yükseltildiği kabul edilmektedir. Rivayet literatürüne dayanan bu anlatı çeşitli güçlüklerle karşı karşıyadır. En başta rivayetler arasında pek çok ihtilaf vardır. Klasik dönemden itibaren birçok İslâm alimi malzemeyi ve farklılıkları çeşitli şekillerde tevil edip tutarlı bir anlatı inşa etmişlerse de gerçekliğini bütün Müslümanların kabul ettikleri bu hadisenin mahiyeti üzerine muhtelif görüşler dillendirilmeye devam etmektedir. Bizim bu çalışmayı yapmaktaki temel amacımız geleneksel anlatıdaki Mi'rac hadisesinin bazı detaylarıyla, başta Ortadoğu coğrafyasındakiler olmak üzere İslâm öncesi çeşitli inanç sistemlerinde görülen göğ'e yükseliş tasavvurlarındaki benzerliklerin nasıl açıklanabileceği hususunda -ısrarla belirttiğimiz üzere- tahminî düzeyde de olsa bir neticeye ulaşabilmektir. Metnin ilgili kısımlarında tartıştığımız üzere çeşitli sebeplerden ötürü vardığımız sonuç şudur: Özellikle Hz. Peygamber'in fizikî olarak göğ'e yükseltilmesi ve bu yükselme esnasında kullandığı vasıtalara dair hususların İslâm öncesi mirastan adapte edilerek zaman içerisinde anlatıya eklenmiş olması ihtimal dahilindedir.

Birbirlerinden etkilenip ortak motifler oluşturmaları çok zor görünen uzak coğrafyalarda yaşayan çeşitli topluluklarda bazı ortak inançlara rastlanabilir. Ayrıca farklı inanç sistemleri arasındaki benzerlikler her zaman mutlaka bir adaptasyon süreci gerçekleştiği iddiasında bulunma hakkını bize vermez. Öte yandan meseleye vahiy merkezli bir perspektifle yaklaşan bir Müslüman, vardığımız neticeye rahatlıkla itiraz edebilir. Zira Allah daha önce vahye mazhar kıldığı çeşitli seçkin kullarına ihsan ettiği gibi aynı olağanüstü hadiseyi bu sefer de Hz. Muhammed'e tecrübe ettirmiş olabilir. Bu durumda belli benzerlikler görülmesinden daha doğal bir şey olamaz. Ancak elimizdeki -Kur'an ve rivayet literatüründeki- malzemenin durumu bizi dillendirdiğimiz ihtimalin geçerli olabileceği sonucuna götürmüştür. Bir kere kutsal bir metin olmasının yanında tarihsel bir veri olarak da kullanılacak Kur'an-ı Kerim İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren yazıya geçirilmiştir; bu haliyle Kur'an, inananlar için kusursuz ve değiştirilmemiş bir kutsal metin hüviyetini kazanırken aynı zamanda İslam'ın ilk dönemlerini ele alan bir tarih araştırmasının referans alacağı en öncelikli kaynak haline gelmektedir. İşte böyle bir yaklaşımla konumuza baktığımızda Kur'an'da Hz. Peygamber'in fizikî olarak göğ'e yükseltildiğini ifade eden açık bir pasaj yoktur. Hatta -bir önceki bölümde tartışıldığı üzere- aksini ima eden ifadeler bulunmaktadır. Üstüne Hz. Peygamber (S.A.V.)'in fiziken göğ'e yükseltildiğini iddia eden rivayetlerin yanında bunun aksini dillendiren rivayetler de bulunduğunu hatırladığımızda vardığımız sonuç; İslam öncesi mirasın İsrâ hadisesi etrafındaki özgün anlatıya rivayet literatürü aracılığıyla eklenmiş olabileceğidir. Bu çalışmanın zayıf yanı klasik hadis usulünün metotlarıyla, ilgili rivayetlerin isnat

zincirlerindeki isimlerin değerlendirilmesinin yapılmamış olmasıdır. Eğer ilgili rivayetlerin senetlerindeki isimler geldikleri sosyo-kültürel çevrenin durumu, bu çevrenin İslâm öncesi mirasla ilişki derecesi ve nihayet tüm bunların bu insanların idrak ve tahayyülü üzerindeki tesirleri dikkate alınarak incelenirlerse daha sağlam bir yorumlama yapılabileceği açıktır.

KAYNAKÇA

- Ağırakça, Ahmet (2014). "Kaynaklar Işığında İsrâ ve Mi'rac Olayı", *Artuklu Akademi*. Cilt 1, Sayı 1, ss.1-30.
- Ateş, Süleyman (1995). *Kur'an-ı Kerim Tefsiri*. Cilt 5, Yeni Ufuklar Neşriyat.
- el-A'zamî, Muhammed Mustafa (1992). "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt 6, İstanbul: TDV Yayınları, ss.368-372.
- Azimli, Mehmet (2009). "İsra ve Mi'rac Olayı Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Bilimname*. Cilt 16, Sayı 1, ss. 43-58.
- Bernard, J.H. (1951). "Assumption and Ascension", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, Cilt 2, ed: James Hastings, New York: Charles Scribner's Sons, 1951, ss.151-157.
- Beydâvî (2013). *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*. Cilt 3, çev. Abdülvehhab Öztürk, İstanbul: Kahraman Yayınları.
- Böwering, Gerhard (1987). "Mi'raj", *The Encyclopedia of Religion*. Cilt 9, ed. Mircea Eliade, New York: Macmillan Publishing Company, ss. 552-556.
- Buhari (2009). *Sahih-i Buhari Tercüme ve Şerhi*. Cilt 1,5,6, çev. Harun Yıldırım, İstanbul: Sağlık Yayınevi.
- Cerrahoğlu, İsmail (1988). *Tefsir Tarihi*. Cilt 1, Ankara: DİB Yayınları.
- Culianu, Ioan Petru (1987). "Ascension", *The Encyclopedia of Religion*. Cilt 1, ed. Mircea Eliade, New York: Macmillan Publishing Company, ss. 435-441.
- Demir, Mahmut, Mehmet Emin Özafşar (2012). "Vehb b. Münebbih", *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt 42, İstanbul: TDV Yayınları, ss.608-610.
- Eliade, Mircea (1958). *Patterns in Comparative Religion*. çev. Rosemâry Sheed, New York: Sheed & Ward.
- ___ (1984). *The Quest: History and Meaning in Religion*. Chicago: The University of Chicago Press.
- ___, (1988). *A History of Religious Ideas: From Muhammad to the Age of Reforms*. Cilt 3, çev. Alf Hiltebeitel ve Diana Apostolos-Cappadona, Chicago: The University of Chicago Press.
- ___, (1990). *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*. çev. Mehmet Aydın, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ___, (2003). *Dinler Tarihine Giriş*. çev. Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- ___, (2005). *Dinler Tarihi: İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*. çev. Mustafa Ünal, Konya: Serhat Kitabevi.
- Firestone, Reuven (1990). *Journeys in Holy Lands: The Evolution of the Abraham-Ishmael Legends in Islamic Exegesis*. Albany: State University of New York Press.
- Graves, Robert-Raphael Patai (2013). *İbrani Mitleri Tekvin-Yaratılış Kitabı*. çev. Uğur Akpur, İstanbul: Say Yayınları, 2013.

- Gündüz, Şinasi, Yavuz Ünal, Ekrem Sarıkıoğlu (1996). *Dinlerde Yükseliş Motifleri ve İslam'da Mi'rac*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Gündüz, Şinasi (2014). *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- _____, (2015). *Kur'an'ı Anlamak: İlahi Vahyin Tarihe Açılımı*. İstanbul: Mana Yayınları.
- Hamidullah, Muhammed (1991). *İslam Peygamberi*. Cilt 1, çev. Salih Tuğ, İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- _____, (2016). *Kur'an-ı Kerim Tarihi*. çev. Abdülaziz Hatip, Mahmud Kanık, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Hatiboğlu, İbrahim (2001). “İsrâliyat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt 23, İstanbul: TDV Yayınları, ss.195-199.
- Horovitz, J. (1979). “Mi'rac”, *MEB İslam Ansiklopedisi*. Cilt 8, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ss. 344-347
- İbnü'l-Esir (2008). *el-Kâmil fi't-Târih*. Cilt 2, çev. Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özeydin, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe, İstanbul: Hikmet Neşriyat
- İbn Haldun (2013). *Mukaddime*. Cilt 2, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İbn Kesir (1991). *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm (Hadislerle Kur'an-ı Kerim Tefsiri)*. Cilt 9, çev. Bekir Karlağa, Bedrettin Çetiner, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn Kesir (1994). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Cilt 3, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Kandemir, Yaşar (2001). “Kâ'b el-Ahbâr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt 24, İstanbul: TDV Yayınları, ss.1-3.
- Karadaş, Çağfer (2019). “İsrâ-Mi'rac Hadisesi: Mahiyeti ve Gerçekliği”, *Kisbu İlahiyat Dergisi*. Cilt 1, Sayı 1, ss. 55-73.
- Kingsley, Peter (2017). *In the Dark Places of Wisdom*. California: The Golden Sufi Center.
- Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit* (2015). İstanbul: Kitab-ı Mukaddes Şirketi.
- Mensching, Gustav (2012). *Din Sosyolojisi: Din, Kültür ve Toplum İlişkileri*. çev. Mehmet Aydın, Konya: Literatürk.
- el-Mevdudi, Ebu'l A'la (1986). *Tefhimu'l-Kur'an*. Cilt 3, İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- The Nag Hammadi Library in English* (1990). ed. James Robinson, New York: HarperSanFrancisco.
- Nor, Mohammed Roslan (2006). “Islamicjerusalem: The Land of the Journey and Ascension”, *Journal of Islamicjerusalem Studies*. Cilt 7, ss.3-54.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2009). “İslâm'ın Temel İnançları Etrafındaki 'Mitolojik' Kültür: 'İslâm Mitolojisi' Yahut İslâm İlahiyatının İhmal Edilmiş Önemli Bir Sorunsalı (Bir 'mise-en-question'denemesi)”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*. Cilt 6, Sayı 1, ss. 137-163
- er-Râzî, Fahrüddîn (1992). *Mefatihü'l-Gayb*, Cilt 14,15, çev. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, Sadık Doğru, Ankara: Akçağ Yayınları
- Schrieke, B. (ty.). “İsrâ”, *MEB İslam Ansiklopedisi*. Cilt 5/2, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ss. 1126-1127
- _____, J. Horovitz (1993). “Mi'radj”, *The Encyclopedia of Islam New Edition*. Cilt 7, ed. by C.E. Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs ve CH. Pellat, Leiden: E.J. Brill, ss. 97-100
- et-Taberi (1996). *Camî'u'l-Beyan fî Tefsîru'l-Kur'an*. Cilt 8, çev. Hasan Karakaya, Kerim Aytekin, İstanbul: Hisar Yayınları.

- Tatlı, Bekir (2000). “Kütüb-i Sitte’de İsrâ ve Mi’rac Hadisleri”, Marmara Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Touati, Houari (2016). *Ortaçağ’da İslam ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*. çev. Ali Berktaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Vaux, B. Carra De (1979). “Burak”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ss. 804
- Wensick, A.J. (1979). “Mescid-i Aksâ”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ss. 118-119
- Widengren, Geo (1950). *The Ascension of the Apostle and the Heavenly Book (King and Saviour III)*. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB.
- Yavuz, Salih Sabri (2005). “Mi’rac”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30, İstanbul: TDV Yayınları, ss. 132-135
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi (2011). *Hak Dini Kur’an Dili*. Cilt 7, İstanbul: Aziz Dağıtım.
- ez-Zehebî (1994). *Târîhü’l-İslâm ve Vefeyâtü’l-Meşâhîr ve’l-A’lâm*. Cilt 1, tahkik, terceme ve talik Muzaffer Can, İstanbul: Cantaş Yayınevi.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin (2011). *Tefsir ve Hadiste İsrâiliyyat*. çev. Enbiya Yıldırım, İstanbul: Rağbet Yayınları
- Zemahşerî (2017). *Keşşâf Tefsiri (El-Keşşâf ‘An Hakâ’iki Ğavâmidü’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvil Fî Vucûhi’t-Te’vîl)*. çev. Muhammed Coşkun, Adil Bebek, Abdülaziz Hatip, Murat Sülün, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

SONNOTE

- ¹ Bu ve sonraki âyetlerin mealleri <http://mushaf.diyinet.gov.tr> adresinden alınmıştır.
- ² Bekir Tatlı’nın yukarıda atıf yaptığımız çalışması Kütüb-i Sitte’deki İsrâ ve Mi’rac hadislerini topluca nakletmektedir. Diğer pek çok kaynak içerisinde bu çalışmaya bakılabilir: Tatlı 2000.
- ³ Mi’rac’ı Mekke’den başlatan ve içinde Kudüs’ün hiç geçmediği rivayetler hakkında birer tartışma için bkz. J. Horovitz 1979: 345 ve B. Schrieke ty: 1126.
- ⁴ B. Schrieke ve J. Horovitz bu rivayet farklarının sebebi olarak Emevîleri gösterirler. İlk Mi’rac yorumlamalarında İsrâ ile Mi’rac’ın eş anlamlı olduğunu belirten bu iki müsteşriğe göre sonradan Emevîler, hilafet iddiasıyla Mekke’yi elinde bulunduran Abdullah b. Zübeyr’e karşı kendi başkentleri Şam’a daha yakın olan Kudüs’ün kutsiyetini artırmak için bu tip rivayetleri ortaya attırmışlardır (B.Schrieke-J. Horovitz 1993: 97 v.d. Ayrıca Azimli 2009: 44-53). Buna karşılık bu iddiaya bir nevi cevap veren ve Kudüs’ün İslâm’da zaten kutsal olduğu yorumu için bkz. A.J. Wensick 1979: 118-119. Öte yandan içinde Kudüs geçen Mi’rac rivayetlerine güvenilemeyeceğini düşünenlerin öne çıkan bir diğer iddiaları rivayetlerde Hz. Peygamber’in gittiği söylenen Mescid-i Aksâ diye bir binanın o esnada Doğu Roma hâkimiyetinde olan Kudüs’te bulunmadığıdır. Zira Süleyman Mabedi 70 yılında Titus tarafından tahrip edilmiş ve 132’de tamamen yıkılmıştır. Bu sebepten tarihi realite ile uyuşmayan rivayetler uydurma olmalıdır. Ancak pek çok araştırmacı tarafından ortaya konulduğu üzere Mescid-i Aksâ tabirinden kasıt illa bir bina değil Arapça mescid kelimesinin manasından da anlaşılacağı üzere secde etmeye müsait herhangi bir yer de olabilir. Meselenin kapsamlı ve ciddi bir tahlili için bkz. Nor 2006: 28-46. Ayrıca Karadaş 2019: 61.
- ⁵ Ayrıca Hz. Peygamber dönüştü Ümmi Hani’nin evine uğramış ve başından geçenleri anlatmıştır (ez-Zehebî 1994: c.1, 351-352)
- ⁶ M.Hamidullah’a göre İsrâ 17/1’de geçen el-Mescidü’l-Aksâ burasıdır (Hamidullah 1991: c.1, 135).
- ⁷ Mi’rac hadisesinin detaylı bir anlatımı pek çok yerde bulunabilir mesela bkz. Gündüz vd. 1996: 70-114; Hamidullah 1991: c.1, 119-148; Ağırakça 2014: 5-10.
- ⁸ Buna karşılık bu güçlüğü ortadan kaldırmak için Necm suresinin, ilgili âyetler hariç önce indiği, bu âyetlerin ise sureye sonradan ilhak edilmiş olduğunu söyleyenler vardır (Gündüz vd. 1996: 85).

- ⁹ Widengren'in "M. Gaster, Hebrew Visions of Hell and Paradise (JRAS 1893), s. 587:4"ten aktardığı metinde "the fourth of pure balsam" ifadesi geçmektedir. Balsam veya belsem lügatte "Bâzı ağaçların parfüm ve ilaç yapımında kullanılan reçinesi" için kullanılır (Kubbealtı Lügati).
- ¹⁰ İatromantisler bir nevi Yunan şamanlardır. Büyü sistemleri ve çeşitli uygulamalarında eski Mezopotamya, Sibiry ve İç Asya ile yakınlıklar ve muhtemel etkileşimler söz konusu olduğu iddia edilmektedir (Kingsley 2017: 101-105, 113-114).
- ¹¹ Mürsel olarak bizzat Hz. Peygamber'den de hadis nakleden Kâ'b'a Hz. Ömer'in ilgi gösterdiği ancak "bazı şeyleri nakletmekten vazgeçmediği takdirde kendisini Medine'den süreceğini söylediği" rivayet edilmektedir (Kandemir 2001: 2).
- ¹² Vehb'in Yahudi kökenli olmasından Gazzâlî dışında hiçbir müellifin bahsetmediği ifade edilir. Ancak Yahudi kaynaklı rivayetleri iyi bilip naklettiği çok iyi bilinen bir husustur (Demir ve Özafşar 2012: 608). Konumuz itibarıyla bizim için mühim olan da budur.
- ¹³ Bu noktada İbn Haldun'un şu dikkat çekici ifadelerini hatırlamak yerinde olacaktır: Araplar arasında yaşayan Yahudiler de onlar gibi bedevi (ve iptidai) idi. Bu hususlarda, Ehl-i kitabın avamı olanların bildiklerinden başka bir şey bilmezlerdi. Bunların ekserisi de Yahudi dinine (sonradan) girmiş olan Himyer'den idi. Bunlar Müslüman oldukları vakit, ihtiyat gösterilmesi gereken şer'i hükümlerle alakası bulunmayan hususlarda, eskiden ne halde idiyeler yine o halde kaldılar (İbn Haldun 2013: c.2, 787).
- ¹⁴ Dinler tarihi araştırmalarında dinlerin "ilkelden gelişmişe" evrimleştiği iddiasındaki pozitivist teori 19. yüzyıl konjonktürünün bir ürünüdür. 19. yüzyıl pozitivistinin zirve yaptığı dönemde bütün dinler temelsiz ve hatta bilimsel ilerlemeye zararlı görülmeye başlanmıştı. Pozitivistlere göre zaten Tanrı'nın varlığı kanıtlanamazdı ve insan maddeden başka bir şey değildi. Eliade'nin dikkat çektiği üzere mukayeseli dinler tarihi araştırmalarının başlangıcının materyalist ve pozitivist düşüncenin doruğa çıktığı 19. yüzyıl ortalarına denk gelmesi manalıdır. August Comte'un ünlü eserinin ismine yansıdığı üzere pozitivistin adeta ilmi halleri mesabesindeki pek çok eserin yayımlanması bu sıralardadır. Comte, temel eserlerini veya Ludwig Buchner, meşhur *Kraft und Stoff*unu bu tarihlerde yayımlamıştır. Buchner'e göre doğa amaçtan yoksunken, ruh ve akıl birer organik fonksiyondur. Darwin'in *Origin of Species*'i, Spencer'in *First Principles*'i ile Haeckel'in *Natürliche Schöpfungsgeschichte*'sinin neşirleri de yakın tarihlere aittir. Ayrıca, her şey bir açıklama getirme saplantısıyla ("obsession") Batı dünyasında bir kökenler problemi ortaya çıkmıştı. Kimileri Hint-Avrupa ırklarının menşeleri üzerine yazarken, farklı branşlardan araştırmacılar hayatın, dünyanın, türlerin kökenlerini tetkike yönelmişti. Zira Eliade'nin açıkça ifade ettiği üzere artık Hıristiyanlık –ve hayatın farklı alanlarına getirdiği açıklamalar- pek çok kişi için tatmin edici değildi. Kısacası dinlerin kökenlerine dair "Quest", zorlu araştırma bu ortam içinde pozitivist bir mantıkla başlayacak ve konjonktürün tesiriyle büyük genellemelere dayanan yanlış iddiaların ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Eliade, bu durumun kapsamına girecek örnekler arasında Max Müller'in Rig-Vedalar üzerine iddialarının sonraki filolojik analizlerle çürütülmesine işaret eder. Dinlerin kökenini izah maksadına odaklanan ve animizm teorisiyle dinler tarihinde pozitivist yaklaşımın en karakteristik metinlerinden biri olacak E. Burnett Tylor'un *Primitive Culture*'i de bu ortamda yayımlanmıştır. Dinlerin kökeninin, 19. yüzyılda zirvesini yapmış olan pozitivist izahı kısaca şuydu: Dinin ilk evresi animizmdir. Dini sistemler bu noktadan politeizme evrilmişlerdir. Buradan da nihayet monoteizme ulaşılabılır (Eliade 1984: 40-44). Ancak aynı dönemde gelişen bir diğer yaklaşım bu fikre karşı çıkmıştır. Tylor'un fikirlerini reddeden A. Lang'a göre Avustralyalılar ve Andamanlılar gibi çok ilkel kabilelere yüce bir Tanrı'nın varlığına inanç mevcuttu. Bu durum animizm teorisini çökertiyordu. Tylor buna, mezkûr kabilelerdeki inancın orijinal olamayacağını, doğadaki ruhlar ve ata kültürlerinden evrildiğini iddia ederek karşı çıksa da Lang incelediği iki toplumda da ne atalar ne de tabiat kültürleri ile karşılaşmıştı. Kısacası dinin evrimleşerek monoteizme ulaştığı kabulüne karşı çıkan bu harekete göre yüce bir Tanrı'ya olan inanç en başından beri vardı. Bu yaklaşım herkese tesir etmemişti ancak yine de animizmin dinin ilk aşaması olduğu iddiası 20. yüzyıl başlarında terk edilmiştir. Üstelik anti-evrimci bu hareketin yaklaşımı Wilhelm Schmidt tarafından geliştirilerek yüce bir Tanrı'ya olan iptidai inanç iddiası üzerine ilkel monoteizm (Urmonotheismus) teorisi ortaya atılmıştır. Viyana etnografya okulu ve Schmidt'in başını çektiği bu yaklaşıma göre insan başlangıçta yaratıcı ve kudretli tek bir Tanrı'ya inanıyordu. Ancak tarihi şartlar içerisinde farklı saiklerle zamanla bu tek Tanrı ihmal edilmiş, unutulmuştu. Böylece sayısız tanrıçalar ve tanrıların türediği, ruhlar ve mitolojik ataların kültlerinin takdis edildiği "dejenere" olmuş bir durum ortaya çıkmıştı (Eliade 1984: 44-47).

Eser Türkçe'ye de tercüme edilmiştir bkz. Eliade 1990: 43-51). Gerçekten de Eliade'nin, bir diğer meşhur çalışması *Patterns in Comparative Religion*'un gök tanrıları kısmında derlediği malzeme, insanlığın animizmden monoteizme ulaştığı iddiasının aksine olarak dünyanın çok farklı coğrafyalarından en "ilkel" kabilelerde bile genellikle gök ile ilişkilendirilen üstün bir Yaratıcı'ya inanıldığını -hacmi uzatmamak için buraya aktarmayacağımız- pek çok örnek ile tatmin edici bir şekilde göstermektedir. Aynı malzeme, zamanla bu yüce Tanrı'nın yanına kudret olarak daha düşük tanrılar ve çeşitli kültler eklenerek bu inancın geri plana itildiğini gösteren yine çok sayıda örnek ihtiva etmektedir (Eliade 1958: 38-123. Eserin iki ayrı Türkçe tercümesi mevcuttur bkz. Eliade 2003:61-139; Eliade 2005:63-151). İşte bu yaklaşım, üç cevherin birliği üzerinden Hristiyanlık ve özellikle İslâmiyet gibi evrensel kabul edilen (Alman din sosyoloğu G. Mensching, toplumların yerel, kabilevi, millî dinlerine muhalefet noktasında İslâm'ın "en aşırı noktada" bulunduğu bu açıdan en evrensel din olduğu fikrindedir bkz. Mensching 2012: 100) monoteist dinlerin tarih içerisinde insanlığın Tanrı ile ilişkisine bakışıyla çarpıcı bir uyum içerisinde. Üstelik bu bilgileri nazarı dikkate aldığımızda Kur'an-ı Kerim'deki "şirk" vurgusu en azından bizce daha da manalı hale gelmektedir.

- ¹⁵ Özellikle muhaddislerin katlandıkları fedakârlıklar ve bu kapsamda kat ettikleri mesafeler insanlık tarihinin az rastlanır dikkat çekici hadiselerinden bir tanesidir. İlgî uyandırıcı kısa bir tasvir için bkz. Touati 2016: 74-94. Mesela Buhârî memleketinin bulunduğu İslam dünyasının doğusundaki seyahatleri haricinde sadece Bağdat'a sekiz defa gitmiş, altı yıl Hicaz'da kalmış, Suriye ve Mısır'ı dolaşarak binlerce km yol katetmiştir (el-A'zamî 1992: 368).
- ¹⁶ Abdullah İbn Ebu Ümeyye'nin "... göğ'e merdiven dayayıp da yükselmedikçe ve ben de sen dönünceye kadar bekleyip, sen dört melekle birlikte söylediğine şehâdet eden yayılmış bir nüsha ile birlikte gelmedikçe sana ebediyyen iman etmem" dediği rivayet olunmaktadır (İbn Kesir 1991: c.9, 4879).